

lyebbre a mérleg serpenyőjét. Abban pedig egészen bizonyos vagyok, hogy ez a hitem nem fog neki rosszul esni: Mert velem együtt szerelmese lévén a tudománynak, bizonyára ő is azt vallja, hogy a tudomány őszinte szeretete nemcsak az igazság kutatására kényszeríti a tudóst, hanem arra is, hogy azt, amit tudományos igazságnak felismert (esetleg csak felismerni vélt), azt mondja is ki bátran, akár tetszik ez valakinek, akár nem. Nekem pl. nagyon jó barátom MELICH JÁNOS, de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy a főnévi igenév *-ni* képzőjének eredetéről szóló magyarázata (NyK. L, 266) nem lehet helyes. És eszes embernek tartom ugyan LAZÍCZIUS GYULÁT (a NyK. L. kötetében megjelent cikkének tartalmát pl. az első betűtől az utolsóig helyeselem), de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy a magyar nyelvjárásoknak a „háromszögű és négyszögű rendszer“ szerint való felosztása (MNyKk. I, 11: 54) a legutóbbi félszázad legborzalmasabb nyelvészeti eltévelyedése. Vagy ellenkezőleg: szívem legmélyéből elítélem az oláh értelmiséget, mert igazságtalanul bánik az én oláhországi magyar testvéreimmel, de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy *pereputty* szavunk nem finnugor eredetű ősi magyar szó, hanem — oláh jövevény.

Horger Antal.

Marót Károly „Refrigerium“-a.

A tudós szerzőtől „Refrigerium“ címmel nemrég egy hosszabb tanulmány jelent meg. Ennek megírására az én „*Hit* szó eredete és rokonsága“ című a mult füzetben megjelent cikkem adta az indítékot. MARÓT tanulmánya nagy távlatával és mély jelentéstani fölfogásával nemcsak általános nyelvtudományi érdekű, hanem lényegében érinti, világosítja az én mult füzetbeli szófejtésemet is. Ezért, hogy a Szegedi Füzetek olvasói is megismerhessék MARÓT fejtegetéseit, közlöm itt az illető részleteket, megtoldva végül a magam rövid megjegyzéseivel:

* * *

Actáink philologiai sectiojában (IX. k. 2. f.) látott napvilágot MÉSZÖLY Gedeonnak *A hit eredete és rokonsága* c. kitérő tanulmánya, amely szerint a magyar *hiedelem* és *hit* szavak eredetileg a hűsítést, felüdülést, megpihenést, vigaszt és azt a helyet jelentik, ahol ez megtörténhetik. Tudvalevő azonban.

hogy a magyar egyházi szóalakulásnak¹ megvan a latin előképe és mintája: a vulgaris-keresztény latinság *refrigerium* szava,² amelyik némi alakmódosulással a profan-classicus *refrigeratio* (> *refrigerare*) helyébe lépett s etymonja iránt nem hagy semmi kétséget.³ Ép ezért jelentett e sorok írója számára különösen erős ösztönzést, amikor a véletlen szeszélyes játéka folytán ugyanazon a napon, amelyen a m. *hitről*, — a k. *refrigeriumról* is egy nemkevésbé nagyjelentőségű dolgozat került a kezéhez: G. VAN DER LEEUW groningeni professornak, az egyetem akkori prorektorának *Refrigerium* c. tanulmánya (Mnemosynes Bibliothecae Classicae Batavae, III. ser. 3. köt., 1936. 125—148. II.). A két egymást nemcsak támogató és erősítő, de az egymás által való kiegészítést és a kikerekítést is követelő munka csábított a közvetítésre.

Ezzel a csábítással szemben ott állott mindamellet a szókép többezeréves szellemtörténeti fejlődésének szinte áttekinthetetlen perspectivája és azok a nyomasztó nehézségek, amelyeket e fogalom messziről jött és messzire ágazott reáltörténeti élete a positiv ismeretek terén is még jelentett. S egészen bizonyosan gyengeségem és hivatatlanságom érzése győzött volna, ha különösen két kitűnő barátomnak tudása és szivesége nem jött volna megint váratlanul segítségemre. MORAVCSIK Gyula hívta fel figyelmemet A. TURYN varsói professornak a IV. nemzetközi byzantinológiai congressuson 1934-ben tartott és ennek Actes du IVe Congrès Internat. des Études Byzantines, Sofia, 1934, I (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX. k. 1935.) c. kiadványában a 151—160. lapokban megjelent előadására: *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen*, amely nem várt mértékben tette számomra a részletkutatások általános, elvi alapjainak a tisztázását lehetségessé. DERCSÉNYI Móric viszont páratlan készségével a felé a kapu felé is útát nyitott tudatlanságomnak, amely előtt — látom — nemcsak én, hanem eléggé tanácstalanul álltak a

¹ Világi szövegekbe való elszármazásait is l. BARTAL A., *Glossarium Med. et Inf. Lat. Regni Hungariae*, 1901 (v. ö. DUCANGE *Glossarium Mediae et Inf. Latinitatis* is) s. v.

² J. SCHMIED-A. SCHLEUMER, *Kirchenlateinisches Wörterbuch* 1926, s. v.

³ AM. SCHNEIDER, *Refrigerium*, 1928, 10. !.

kérdés általam ismert összes, (persze inkább a classica-philologia felől indult) kutatói: megengedte, hogy ha természet-szerűleg tökéletlenebbül vagy fogyatékosabban is, de legalább elvben és első próbaképen az Ó Testamentum eredeti szövegének itt-ott szükségessé vált, modern értelmű meghiteltetését is kockáztathassam.

Így is még, — jól tudom természetesen, — sok és sok-fajta nehézség fog ebből a túlságosan complex kérdésből szükségkép megoldatlanul maradni. De az előzmények után most már győzhetett aggályaimon a tévedést vállaló elhatározás és az — önámítás. Hittem és ezzel mentegetem magam: ennek a feladatnak a köre amúgyis, eleve olyan tág, hogy bárki más is nehezen tudná minden oldalát és területét egyformán a kellő alapossággal vállalni. Így nőtt meg azután az a meggyőződés, hogy ilyen esetekben — jobb híján — egy olyanfajta kísérletnek is helye lehet, amely távol tudva magát az önhitt elintézni-akarástól, ellenkezőleg: minden részletében nemcsak megengedi, hanem követeli is az illetékes szakemberek ellenőrző és helyesbítő „külön“-véleményeit. „Ea enim — írta Cicero — virtus esse videtur, quae est fructuosa aliis, ipsi autem laboriosa aut periculosa aut certe gratuita“.

Ennyivel és *in hoc signo* tehát hálásan köszönöm az összes, kapott ösztönzéseket.

I.

Rövidek lehetünk a MÉSZÖLY fejtegetéseiből minket is érdeklő részek összefoglalásában.

Legelőször is: MÉSZÖLY-nek sikerült — bár bizonyos kezdemények után — főleg mégis az ő, forrásokat megelevenítő, valóságra tapintó módszerével, végleg kétségtelenné tenni, hogy a mi *hiedelem* szavunk, (amelynek ma némileg peiorative értett jelentése annyi mint 'valaminek elhívése', stb.) alaktanilag a *hideg*, *hives* (*hűs*) szócsaládba tartozik és mai értelmében körülbelül a következő jelentés-fejlődés eredménye: hűsítés és hűsölés → védett helyen való hűsölés → hűsölésre való védett hely → nemcsak a forróság, de a szél, eső, vad, ellenség, stb. ellen is egyaránt oltalmazó hely, mintegy „bizodalom-hely“, refugium, → magában a helyben, illetőleg az ilyet nyújtó alkotmányban való bizakodás → emberfeletti lény (Isten) oltal-

mában való bizakodás (hit), stb. A régi *hiedelem* szavunk tehát a hűsülést-nyujtásnak a jelentéséből kiindulólág, az oltalmazó tárgyán át, a 'bizodalom' (fiducia) sőt a 'hit' (fides) jelentéseinek a hordozásáig vitte.

Ámde MÉSZÖLY nem állt meg itten. Alaktanilag kifogástalan a következtetése, hogy amint *biztam* (-ad, -a, stb.) egyenlőértékű a *bizodalom* (-ad, stb.) formával, úgy a másképen (t-vel) képzett *hitem* (-ed, stb.)-nek is ugyan azt kell jelentenie, mint *hiedelemem*, -ed, stb. Azután: ha PARIZ-PÁPAI szerint (1762) *hiedelem* = *bizodalom* = i. fiducia; viszont i. fides = *bizodalom* = *hit*, akkor a logika törvénye szerint szükségképen az is igaz, hogy *hiedelem* a. m. *hit*. Végül: a *hit* szót minden ép nyelvérzék a gyakorító- (imperfectum-) tö képzőjével ellátott *hi*-sz ige származékának nézi (a *hisz* ige mai értelmét a régi nyelvben az *alít* ige fejezhette ki). Mindezek alapján tehát MÉSZÖLY azt is tanítja, — s ez a teljesen eredeti, második volna a fontosabbik tétele, — hogy a két szó: *hit* és *hiedelem*, különböző képzővel, egyazon igetöből, ugyanazt a főnévi értelmet viszi és így a *hiedelem* vázolt jelentés-fejlődésével szükségképen egybeesik (bár ezt ő részletesebb adatokkal nem igazolja) a *hit* szó jelentésfejlődése is. Ez is egyszóval „eredetileg“ szintén, az óvó szárnyéket is jelentette s csak később következett be az erősebb dissimilatio, amelynek következtében máig: a vázolt jelentőségfejlődés utolsóelőtti fokának továbbsublimálására, vagyis a keresztény felfogás szerint való hit (n. Glaube)-nek értelmére a *hit*; viszont a jelzett utolsó foknak bizonyos devalválására, azaz a felelőtlen-indokolatlan hívés-nek értelmére a *hiedelem* szó vált használatossá. Ugyanúgy, mintha — mondjuk — a kereszténység latin nyelvében a nyilván ugyancsak egy gyökérből származó *fides* (hit) és *fiducia* (bizodalom, hiedelem) szavak egyszer synonymák voltak és csak később differenciálódtak volna.

Ehhez az utóbi nagyon fontos tételhez már itt meg kell jegyeznünk mindenesetre, hogy MÉSZÖLY nem keresi különösebben, miért nem tette meg a *hit* végső lépését a *hiedelem* forma is, illetőleg hogyan juthatott e két — szerinte — egyenlő értékű szókép közül csak a mi „hit“ szavunk egy, ennél a szósymbolumnál más nyelvterületeken — látni fogjuk — el nem

érhető jelentésig. Másfelől: a közönséges-általános jelentésskála egyik-másik árnyalatával kapcsolatban ő is, igen helyesen már észrevette, hogy a képek eredetileg a mi hazánkbelitől eltérő életviszonyok között kellett keletkeznie. Észrevette egyszóval, hogy az ívással, hűsüléssel való felüdülésnek summum bonumként való felfogása nyilván olyan — forró égövi — helyre mutat, ahol a Nap volt a mindennél félelmetesebb ellenség, holott minálunk a pusztalakó, mérsékeltövi magyarság földjén a Nappal egyéb ellenségek is, észrevehetően, állják a versenyt. Ahogyan például a magyar *árnyék* szó sem jelenti csak a nap-sütéstől, hanem jelent általában minden, a mi viszonyaink között fenyegetni szokott veszedelemtől is biztosító körülményt, illetőleg helyet.⁴ — De ne vágjunk mondandóink elébe.

*

Részletesebben kell VAN DER LEEUW gondolatmenetével foglalkoznunk. Nemcsak mert dolgozata is nehezebben hozzáférhető és gondolatai is távolosabbak, hanem főleg azért, mert fejtegetése olyan általános természetű és érvényű, hogy vele szembeállítva MÉSZÖLY geniálisan és teljesen függetlenül kapott magyar eredménye szükségkép csak *egy* lesz az egészet frappánsul erősítő részletigazolások közt. — Különben úgy látszik, dolgozatának kissé egybemosódó menetében minket három nagyobb „fejezet“ illetőleg három tétel bizonyítása érint közelebbről.

Kezdve néhány, visszamenő sorrend szerint kiragadott költői példán, mint a XVII. században működött Joast v. d. Vondel holland költő; a XV. század nagy franciája, Villon; aztán a XIV. sz.-i Dante szóhasználatán (*verkoelt; refrigère; reirigerio*), folytatva a régebbi latinnyelvű himnusz-költészet egy XI. századbéli idézetével, azután mint a „költői“ szóhasználatok

⁴ Az *árnyék* szó etymonja máig bizonytalan; GOMBOCZ-MELICH, *M. Etym. Szótár*, 1914—1930. 139. köv. — Megfelelően földünk viszonyainak: a fogalom távol attól, hogy „első jelentéseként“ a Naptól vetett árnyéket jelentse, a *Bécsi C.* szerint 'umbraculum = hütte'-t (fészer, szín), a *MTSz.* szerint egyenesen 'széltől és fagytól védett csendes helyet' stb. is jelent (l. SZARVAS-SIMONYI, *MNYtSz.* I, 1890, 120. l.). Amint hasonlóan „hazai“ okokra vall, ha a görög. Septuginta 2 a héber *šel*-t Ézs. 51, 16 *ὄνο τὴν οὐρανὸν* helyett... *σκεπήν τῆς χειρὸς σου. σκεπάσω σε* stb. szavakkal fordítja (*σκεπή* = hom.*σκεπας*, pl. *σκεπας ἀνέμοιο* = szél elleni *refugium*); stb. A helyre MORAVCSIK GY. figyelmeztetett.

forrásaival: a keresztény liturgiával, a még régebbi keresztény irodalommal, végül mélyen bent az ókorban az apokryph irodalommal és a Vulgatával is, v. d. LEEUW mindenekelőtt azt igazolja, hogy a l. *refrigerium*, illetőleg az e szóval pontosan lefordított g. *ἀναψυχή, ἀνάψυξις* stb.-féle, symbolikus vallásos szavak (képzetek) megvoltak, sőt láthatólag egyaránt és egyszerre voltak érvényben a keleti — hellenistikus — római kultúrkörökben.⁵

Ebből következetesen folyik az ezután tárgyalt kérdés: hogyan kell a különös „consensus gentiumot“ és a szóképnek (amint szerzőnk helyesen veszi észre) az egyes átvételek folyamán *növő* népszerűségét megmagyarázni? És ha az utóbbi momentumra mindenesetre inkább csak felhívja is a figyelmet⁶ vagyis ezt a különös, a fizikai energia-átvétel törvényeivel nem egyező tempót nyitott kérdésnek hagyja, annál bővebben és sikeresebben magyarázza meg viszont — ami annyira feltűnő — a keresztény-pogány egyezésnek különös jelenségét. Magyarázza nevezetesen a refrigerium-*ἀνάψυξις*-féle komplexusba belejátszó vagy vele azonos, ill. rokon, egyes gondolati és főleg hagyományosan (mi úgy szoktuk mondani: sublogikusan) cselekedett elemekkel, bizonyos általános lelki reakcióktól kísért ú. n. vallásos „nép-gondolatokkal“, amelyeknek úgy kellett és kell együtthangzaniok a refrigerium-képpel, hogy az együtthangzás ennek a képnek a nemzetközi, határoktól független érvényesülését biztosíthassa. Ilyen, a latin egyház hívőiben támogatva együttérző, rokon elem például szerzőnk szerint: (1) a „szomjas halott“ hite,⁷ nemcsak mint önállóan általános hit,⁸ hanem mint a pogányhoz-keresztényhez egyaránt beszélő síri lakomák (= halottrefrigálások, ú. m. görög agapék, római Parentaliák, egyiptomi halotti lakomák, stb.) szokásaiban is bennfoglaltató, magától értetődő gondolat, amely szerint a halott fél a túlvilág viztelenségétől, tehát a legfőbb vágyát, bol-

⁵ Már A. DIETERICH, *Nekyia* 1913² = 1893, 96 k. említ pogány-római sírfeliratokat, a *refrigerat* igének ugyanezzel a vallásos értelmévei.

⁶ 128. k., 133. l.

⁷ L. DIETERICH, 99. k.; V. d. LEEUW, 144. k. és v. ö. 130 kk.

⁸ V. ö. pl. Propertius IV. 5., 2: *sentiat umbra sitim*, vagy a halottnak *οἱ διψασμένοι, οἱ ἄβροχοι* [azaz a 'szomjazók, szárazok'] neveivel való jelölését a mai görögöknél, stb.

dogságát, kiengesztelődését a „megítatás“ alkotja. Ilyen (2) az a görög heros-vendéglésnél, a Mithras-cultusban, a zsidó-keresztény eucharistikában egyformán leküzdhetetlen és még a mai, az urvacsorát illető keresztény szóhasználatban is átütőkőző, nyilván a már a jelenség típusával (formájával) együttjáró önkéntelen érzés, mintha a sacramentális együttétkezésben volna valami, a túlvilági életre való (ú. n. eschatologikus) célzás, valami a boldogok égi lakomájából való mutatvány (Vorgeschmack; i. h. 135. k.). Ilyen (3) a hideg, tiszta víz (*ψυχρόν ὕδωρ*) használatához meg a fás-patakos berkekhez (attikai szóval *ψυκτήρια* = refrigeria) fűződő, igen közönséges, bár könnyen egyénileg színeződő képzeteknek tömege (133. kk.), amelyeknek egymással és a lelki felüdülés gondolatával könnyű összeolvadását, sőt elválaszthatatlanságát, főleg az orphikus és egyéb mystikus görög cultusoknak phraseológiája alapján, már A. DIETERICH, i. h. 95. kk. meggyőzően bizonyította: „Ich bin überzeugt — írja ez a tudós — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν, εὐψύχειν* u. dgl. *bewusst gesucht hat*“.⁹ Egyébként hasonló képzeteknek a római vallásokban, sőt a kereszténységben is hasonló visszhangosságát, ha más nem, mysterium-vallásoknak (a görögökön kívül főleg az Isis-mysteriumoknak) ezekre a vallásokra gyakorolt igen nagy és ismert hatása is bizonyíthatja. Ilyen (4) a purgatorium gondolata, amelynek antik (orphikus?) „eredetét“ MAASS, CUMONT és különösen NORDEN¹⁰ fedték fel, vagy a próbahelyek (*loca medietatis*: Irenaeus) rokon képzetköre; ezekben is ép olyan könnyű a forróságtól (tisztítótűztől, stb.) elepedés kínzó gyötrelmének, mint az ebből megszabadító refrigerium képzetének a felmerülése. Ilyen (5) a víz = élet közhelye, amelynek csak egyik formája az életvize gondolat, különösen erős hajlamosságai a spirituális „átvitelre“ is;¹¹ és így tovább.

Végül aztán VAN DER LEEUW gondolatának egyenesébe főleg azzal az igen feltűnő megállapítással jutunk, hogy mindezek

⁹ A Hennoch-Apokalypsis *φωτίνη πηγῆ ὕδατος*-ához és hasonlókhöz l. ugyanennél a szerzőnél 99. I, 1. j.

¹⁰ Az Aeneis VI., 740. kk-höz.

¹¹ *ἀθάνατος πηγῆ*: de v. ö. az ózsidó felfogást is, amely szerint a víz és a Tóra szavai éltetik a világot: DIETERICH, 99. l. és u. o. R. WÜNSCH, X. l.

a (fő- és) támogató képzetek, mint különösen a két utóbbi, nemcsak hogy szintén, mindig találkoznak Egyiptomban, hanem egyenesen jellegzetes egyiptomi bélyegeket is viselnek. (Hogy pl. a víz gyerekáldást azaz életet jelent, nálunk is az „egyiptomi“ álmokönyvre viszik vissza).¹² Nemrégiben mutatta ki pl. H. GRESSMANN, hogy a pokolban „égve“ Lázárt segítségül kérő Gazdag motivuma (*ἵνα βάλῃ τὸ ἄρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσαν μου*) egyiptomi eredetű és zsidó minták után került az Új Testamentumba. Épígy kétségtelen, hogy a halott vagy megölt Isten oldalából kifolyva életet vagy — szellemitve — üdvöt (refrigeriumot) nyújtó víznek a gondolata is legjobban helyénvalónak, legotthonosabbnak Egyiptomban látszik, ahol a víz = a Nilus, ez pedig a szó legszorosabb értelmében = az Élet és az az Isten, akinek haló testéből ez a hús víz (*kbh*) fakad: Osiris.¹³ A refrigeriumban rejlő kép eredetét tehát V. D. LEEUW Egyiptomban kereste, ahol talált is egy ilyen, mélyen és sajátosan az egyiptomi életben és viszonyokban megindokolt szót, illetőleg képzetet. Ez a *kbh* igefőnév-féle szó már a pyramisszövegek óta található az egyiptomi irodalomban és — izgató következetességgel, de egyben elválasztathatatlanul az aktuális élet és vallásos hit talajából növe — megismétli számunkra a refrigerium = hiedelem szóképnek MÉSZÖLY dolgozatával kapcsolatban ismertetett „jelentésfejlődését“.¹⁴ Eredetileg a *hűvösség* meg a *víz* fogalmait foglalja össze; jelentése: 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser', hieroglyphje a *korsó*. Ehhezképest *kbh-w* (azaz 'Abkühlung', 'Wasser', 'Libation') az ú. n. „sivatagdeterminatívum“-mal a. m. 'Sumpf', főleg a Nilus Elephantine körül; az ú. n. „égi“-vel, a. m. valami hely az „Égben“: a localizációs bizonytalanság nem feltűnő, ahol Osiris egyszerre a Nilus, a Halott és az Isten. Viszont *Kbh-wt* vagy

¹² A dologhoz v. ö. *Homerus Compratus* III, E. Ph. Közl. 1915, 308., 121 j.; 1917, 318. és 1929, 141. l.

¹³ V. ö. ehhez a Krisztusról szóló jellegzetes helyet, ahogy MÉSZÖLY is idézi a Pozs. C. 14-ből: „Te szent oldalodon nagy mélséges sebet nyitahonnat ez világnak gerjedetes binének *hiedelmére*“ [= refrigeriumára] „nagy bülséggel mind te szent szived- és derekadbeli dicső *véredet*, *vizzel elegy* . . . adád“ stb.

¹⁴ VAN D. LEEUW egyiptomi adatait tudásom korlátai folytán, sajnos, nem tudtam megfelelően ellenőrizni; egyszerűen elfogadom őket.

kbh-t (= 'Kühle', 'Kühlmachende') jelenti azt az istennőt, aki vizet ad a halottaknak s akinek a lakását, ezt a „másvilágot“ az egyiptomi hit hasonlókép lokalizálja, majd a Nilus mindig „másik“ helyén, tehát a vízben-; majd az Égbenlevőnek,¹⁵ amint — mondhatnók — a homerosi görögök képelték a Hadest, majd az Okeanoson túl a köd birodalmában, majd a föld alatt, illetőleg egyszerre ezen a két, egybenézett helyen: az ilyen „hitek“ természetük szerint bizonytalanok és ellentmondóak. „Vizadó“ volt azután különösen a Libatio istennője, Anubis leánya, aki egy, az ismert SETHE-féle gyűjteményben — *Pyramidentexte*, 1180 — olvasható szöveg szerint Rē szülőhelyén *Qbh(w)*-ben, négy korszóval közeledik a halotthoz, „amelyek Osiris szívét az életre hűssé (*kbh*) szokták tenni“. De ugyanígy — későbbi szövegek vagy ábrázolások szerint — más istennők is „meghiedelmek“ vízzel a halottat, aki Egyiptomban, pontosan a földi vándor képére elképzelve, mi mást kereshetne elsősorban, mint vizet és oázist? A Halottak Könyvének egy szövege a szívet hűs vízzel (*kbh*) meghívesítő (*škb* > *kbh* causativuma) Isistről beszél; egy berlini, görög-római korból való reliefen az ú. n. „fa-istennője“ (= Nut, néha Hathor) áll a halott mellett és nyujt madárként elképzelt lelkének, az ú. n. *ba*-nak (ételt? és) korszóból vizet; végre különösen jellemző módon: egy brüsszeli situlán ez a „fái“ Nut, két korszó a kezében, jobbra egy térdelő embernek, balra egy *ba*-madárnak, azaz mondhatnók „holtaknak és eleveneknek“ osztja a vizet. Így talán nem kell tovább bizonyítani: valóban Egyiptom az a klasszikus föld, ahol lépten-nyomon világos, hogy a gazdag ivás, a víz, a fa, vagyis az oázis (a sykomore Isistől kapja ennek hűs vizét) egyszerre hűsítik a vándort és idvezítik a halottakat (ezért a „meghalás“ igéje is képezhető a *kbh* sivatagdeterminatívumával), tehát a földi és égi boldogságot egyaránt jelentik. És nem kell tovább bizonyítani, hogy a *kbh*-nak a refrigerium szaváéval nyilván azonos „jelentésfejlődése“ ezen a földön mindenesetre sokkal mélyebben, elevenebben, szinte biológiailag követeli meg a refrigerium jelentésének egész széles skáláját: hűsülés, hidegvíz, ennek helye, megítás és oázis, üdvözülés és ég, stb. Feltétlenül tehát van alapja, ha VAN DER LEEUW *többet* vélt ebben

¹⁵ V. D. LEEUW, 146. l.

a találkozásban látni, mint egy párhuzamos esetet és bár csak CHASSINAT kezdeményére támaszkodhatott, mégis arra a meggyőződésre jutott, hogy a refrigerium-fogalomnak Rómába — innen, a per excellentiam vizéhes országból, az Isis-tisztelők paradicsomelképzeléséből kellett elkerülnie. Servius ismert helye is — in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur (ad Aen, II, 116) — azt látszik igazolni, hogy a *kbh* -életvíz képzete, mint legjobb kép az égi boldogságra, rohammal hódította meg a forró Rómát, majd a kereszténységet.

Természetes, hogy amikor VAN DER LEEUW nevezetesen a *rómaiaknak* refrigerium-fogalmát az azon korbéli Egyiptomból származtatja, háttérben hagyja azt a jóllehet tudott tényt, hogy a Vulgata előtt már a Septuaginta is használta a képet, bár számszerint kisebb mértékben; végül pedig általában fel sem merül előtte a kérdés, hogy mi az *ἀναψυχή* és *ἀνάψυξις* szónak megfelelője az eredeti Ó-Testamentumban és milyen a szóhasználat viszonya az előző fokon: a héber összöveg és a Septuaginta közt? Még további hiánynak gondolnók — legalábbis részünkről — egy nyomós magyarázatnak érezhető elmaradását, amely megfelelően volt volna hivatott indokolni, hogy miért nőtt és volt és hogyan lehetett-e szóképnek, jóllehet különösmód egyenetlen, mégiscsak feltűnően általános sikere olyan szélsőséges és türelmetlen ellentétek között és ellen, mint pogányság és kereszténység, ókor és újkor, stb. — Ám egyelőre térjünk vissza az anteacták ismertetéséhez.

*

A refrigerium-szavakhoz hasonló modern lélektani terminusoknak keletkezése főleg két úton szokott történni. Vagy „szórolszóra“ való lefordítás által (az ilyen eseteket a francia tudomány *calques*-nak hívja, németül „Bildungslehnwörter“-nek nevezik); vagy akként, — és ez őszintébb, természetesebb — hogy az átvevő nyelvnek már vannak convergáló értelmű, vagyis függetlenül hasonló, kész szóképei, amelyek az idegennel asszociálódva esetleg egyszerűen magokra veszik a minta speciálisabb értelmét, esetleg, accomodációs törekvés folyamán, valami kisebb alaki módosulást is szenvednek, pl. *refrigeratio* < *refrigerium* (az ilyenek az ú. n. „Bedeutungslehnwörter“). Efféle legismertebb terminusok mindenesetre a *σμπάθεια* = com-

passio = страдание = Mitleid vagy az ἀπόρροια = influxus = influo és influenza = Einfluss (lengyel wptyw, orosz vlijanie) abstracták. Másoknak részletesebb történetével többször többen is kísérleteztek. Így pl. F. ZUCKER a συνείδησις szóval: *Syneidesis, Conscientia*, Jena 1928; K. HOLL. a κλησις = vocatio-val: *Die Geschichte des Wortes Beruf* (Sitz.-Ber. d. Preuss.-Akad. 1924, XXIX. kk.) stb.

Ezek között a kísérletek között a kitűnő szövegkritikusnak, A. TURYN-nak említett dolgozata nemcsak úgy válik ki, mint különös módszerességgel végrehajtott kísérlet, amely egy további, hasonlókép „metaphorikusan“ használt abstractum hasonló jelentésfejlődését követi végig. Ez a dolgozat, ezen messze túlmenően, a szóbanforgó jelentésfajták (értékek) nyelv-philosophiai és kulturtörténeti alapjainak a lefektetéséhez is szolgál, jóllehet csak alkalmi, de jelentős kezdemény gyanánt.

TURYN a maga részéről a σύγχυσις > συγχέω „symbolikus“ szónak élettörténetét adja, kezdve Homéroson, ahol ez már viszi a 'zavar', 'megütközés', 'megszégyenítés' jelentését, át a hieratikus görög köznyelven, az ú. n. koinén, amelynek hatalmas hatóerejét a Septuaginta-fordítás és Cicero mutatják. Cicerónál kezdődik a latin confundere és confusio eredeti (profán) értelmének (= 'összeönteni', pl. Plautus-nál, Most., 277) „spiritualizálódása“; Vergiliusnak (Aen. II., 736: confusam eripuit mentem; XII, 665: obstipuit varia confusa imagine rerum) határozottan a lelki megzavarodásra értett szóhasználata már nyilvánvalóan előkészíti az Itala-Vulgata teljesen sacralis specializálását, míg a Septuaginta páratlan hatását nemcsak a latin-nyelvű, de a Kyrill és Method, Luther és Wujek-féle bibliafordítások is egyként igazolják (a Wulfila-féle fordításban megfelelő helyek nem maradtak). Ezekben kell keresnünk a fr.-ang. *confusion*, ol. *confusione*, orosz *smuščenje*, de az — etymologiailag az ol. *guerra*, fr. *guerre* szavakkal rokon — német (csak a XVIII. sz. vége felé Luther által meghonosodott) *Verwirrung* és a lengyel *zmieszanie* (eredetileg a. m. 'összekeverni', 'összevegyíteni') szavak mai értelmének eredetét is.

TURYN mégis — mint említők — a szókeletkezés útjainak tisztázása kapcsán a jelentősfejlődések lélektani mechanizmusába is fontos bepillantást nyújt. Így különösen egy sajátos tendenciának az észrevételével is, amelyre a refrigerium-fogalom-

körrel kapcsolatban már DIETERICH majd V. D. LEEUW szintén figyelmeztettek. Ez: a kedvelt kifejezés mindig tágabbkörűvé nyíló felhasználásának a tendenciája. TURYN, egyszóval, kiemeli, hogy a latin Biblia a megkedvelt görög *συγγεῖν* igét már nemcsak az eredeti „megzavar“, hanem talán Hieronymos nyomán az *αἰσχύνω, κατασχύνω, ἀτιμάζω* értelemben is szokta használni és ez a hajlandóság átment a Vulgatán alapuló román nyelvű, lengyel stb. fordításokba is (Luther még azért fordítja *Verwirrung*nak is, mert nála a Vulgataé csak *egy* hatás); a szláv egyházi nyelv viszont ugyanazokat a szókat, amelyek a *συγγέω-σύγχοις*-t fordítják, megszokta a görög *ταράσσω* és *ταραχή* tehát a 'turbare' fogalomkörének a kifejezésére is alkalmazni. (TURYN, 157. kk.). De ennél mélyebben, ugyancsak ezt a lélektani mechanizmusba való bepillantást szolgálja TURYN-nak az a másik, talán még finomabb észrevétele is, amely a (persze eredeti görögnek vett) *συγγέω* és *σύγχοις*-féle „metaphorikus“ kifejezéseknek a létjogát egy konkrét (tárgyi) képzetnek egy érzelmi élménnyel való legmélyebb asszociáltságában, abban véli megpillanthatni, hogy bennök a víz és a lélek (gondolkodás) „megzavarása“ „együtthangzik“. Ugyanezt azok a találó alkalmi észrevételei, amelyek szerint az ilyen metaphoráknak különös visszhangosságot adhat bizonyos nemzetköziesként elfogadott kifejezésmódok („nyelvek“) elragadó ereje (ilyen „nyelvek“ pl. a Bibliáé, az Aristoteles fordítások latinsága, a modern francia idioma, stb.),¹⁶ sőt ezeknek a nyelveknek sajátos kihatása odáig mehet, hogy valamely más nyelven belül — ebből a nyelvből magából indokolatlan, váratlan — jelentésalakulásokat is lehetővé tesz. Mindez tehát mindenesetre elősegítette, hogy egy ilyen, a görögben még érzékien érezhető kép bizonyos elmosódási, ez az elmosódás viszont folytatólag jelentés-változási tendenciákat szerezzen, amit a magyar „hiedelem“ régi formáinak elbírálásához is nagyon fontos lesz tudnunk. Így azonban az abstractákkal gazdagító és gazdagodó nyelvek nem egészen véletlenül fognak találkozni: találkozásaiknak, a képfordítások ilyen kikényszerüléseinek mindig lesz valami pszichológiai alapja és kulturhistóriai jelentősége is. Ezért helyeseljük teljes

¹⁶ V. ö. legalább J. SCHRIJNEN, *Le latin chrétien devenu langue commune* Revue des Études Latines XII, 1934, 96. kk.

mértékben és értékeljük is azt a javaslatot, amelyet TURYN a maga congressusi előadása értelmének és céljának éreztetett: Az európai tudományos stb. nyelvek történetének alaposabb megismerése végett szükséges volna mindazokról a fogalmilag és genetikusan összefüggő kifejezésekről, amelyek tudott „fordítás“ folytán közösek benne, egy tárgyi kategóriák szerint rendezett lexikont készíteni. S ugyanígy csak dicsérni tudjuk TURYN-nak azt az előlegezett feltevését, hogy a legtöbb hieratikus és hasonló természetű abstractum a görög nyelvből származik, sőt legtöbbször már Homeros ismerte őket.

Csak már eleve is, azt nem hallgathatjuk el, hogy bár TURYN megállapításait a magok részleteiben igazaknak, azokat egészökből mégis túlságosan formálisaknak tartjuk. Különösen az nem valószínű, hogy amikor a Vulgata és a Septuaginta csak fordítások, a bibliai eredetű abstractákat illetően is; mégis általában a görög szövegé legyen a döntő szó és sohasem az — eredetié. Igaz lehet t. i., hogy a héber gondolatvilág ma kivülesik az európainak körén és hogy a mi kulturánkra soha úgy mint a görög, a multban sem, semmi más kultúra nem hatott, sőt ez nagyonis igaz; de azt mégis merészség volna állítani, hogy annak idején a maga körében és a görög fordítókra ennek a gondolatvilágnak okvetlenül hatás nélkül kellett volna maradni és bizonyos héber képeknek a görögben való szándékos meggyökereztetését a fordítók *a limine* meg ne próbálhatták volna.

Most a II. fej.-ben M. kimutatja, hogy a refrigerum-kép már az Ótestamentumban legalábbis Psalm. 66, 12, de esetleg többször is előfordul (vö. Mózes II. k. 8, 15, esetleg Psalm. 39, 14 is). Ezzel megdől a v. der Leeuw-tól látott fejlődésvonal: a kép aligha került egyszerűen a „modern“ Egyiptomból az Isis-tisztelettel Rómába és aligha a latin Vulgata refrigerium-szava „a kezdet“. Ugyanúgy mint az a felfogás sem állhat meg — amit a IV. pontban fejteget M. —, hogy a Turyn-féle σύγχυσις = confusio-képzet és fogalom megint csak egyszálon, egyenesen a görögségből eredne: ez a kép is tudatos-világosan megvan már Genes. 11, 7 és 9 versben. Ámde nemcsak a kezdőpont, — az egész fejlődésvonal és már maga a jelentésfejlődésnek (Bedeutungswandel) pusztán történeti síkba helyezése tele van ellenmondásokkal s ezek elől ma már lehetetlen kitérni.

Azután a III. fejezetben így folytatja:

a maga életét, vagyis a jövőben nyilván nem egy új, hanem egymás mellett két, egymástól független, külön nyelvjelenséggel és értelemmel van dolgunk, — akkor ez már azt is jelenti, hogy valamely értelem „elváltozni“ egyáltalán nem lehet képes. Amint közelebbi vizsgálat előtt nemkülönben az is nyilván teljesen valószínűtlennek látszik, hogy átvételről és az átvettnek a továbbadásáról volna itten szó.

A kezdőpontokat — láttuk — sokszor előbbre lehet tolni és az a mód, ahogy pl. a Vulgata a Septuagintából, a hellenismus nyelvének respectálásával és a pogány-római fogalomkörből is erősítve, „vesz át“ bizonyos kifejezéseket, szintén nem annyira átvételnek, mint inkább egymással szembenálló hasonlóságok egymásra-ismerésének és összeolvadásának volna minősítendő.²² Valójában tehát szó sincs egy megcsinált symbolumnak átvételéről, illetve egy másik nyelvbe való lefordításáról s abban való továbbéléséről. A refrigerium-hiedelem-féle (mesterséges) szavak nyilván csak belső előkészítettség után, vagyis anyanyelveink egy szavának megfelelő, két-értékűségű hajlama alapján úgy szoktak nem annyira „tovább“-élni mint inkább „szintén“ megelevenedni, (miközben a hangilag hasonló jel-testek párhuzamosan megmaradnak egymás mellett,) hogy a minta-nyelv az átvevőt valójában legfeljebb *ösztönözte* a mintában lefolyt és dokumentálódó processusnak az átvevő lehetségei szerint történeendő újracsinálására.

Ha azonban, ezek szerint, azt, ami valósággal történik, a szó szoros értelmében sem jelentésváltozásnak, sem egy új jelentés továbbadásának nem lehet nevezni, — nyilván tisztáznunk kell, mi az az igazi lényeg, amelyet e szófények mögé valahogyan elrejtteni megszoktunk.

*

Az új, jelentésváltozásnak a tanát, úgy ahogy az a köztudatban ma is él, a múlt század vége felé, az akkor legmodernebb elvek szerint főleg két nagy tudós kanonizálta. Inkább intellectualisan H. PAUL,²³ inkább voluntaristikusan W. WUNDT,²⁴

²² V. ö. TURYN, 159. l.

²³ *Prinzipien* c. munkájának különösen IV. fejezetében (Wandel der Wortbedeutung: 74—105. l. stb.).

²⁴ *Völkerpsychologie*, kül. II, 2, 1912³, VIII. fejezet (Der Bedeutungswandel: 459—627. l.).

tehát nem eltérések nélkül természetesen, sőt harcban állva egymással.

PAUL a változás mibenlétét az eredeti jelentés metaphorikus; az inkább psychologus WUNDT távolról-sem-metaphorikus továbbvitelének látta; de a jelentésváltozás fajait is más-kép-máskép osztályozták. Ezzel szemben megegyeztek abban, hogy a jelentésváltozásnak az apotiori tudatos és ilyennek hirdett jelenségét legszorosabb kapcsolatba hozták a merőben más természetű — apotiori öntudatlan — hangváltozással és ennek törvényeivel; hogy ezt a jelenséget kizárólag mint nyelvit, sőt nyelvészetit, egy síkban tárgyalták; végül hogy positivistikus-logistikus systemáiknak következetes kidolgozása mellett, beérték egy minden törekvésük fölött fontosként hirdetett pszichológiai szempontnak, illetőleg tárgyalásnak, többé-kevésbé lelki-ösmeretkönnyítő és csitító hirdetésével. Így aztán nemcsak „epigonok“ merültek ki — WUNDT után — a szörványos, illetőleg szabályos jelentésváltozásnak (II., 466. kk.), és — PAUL után — az usualisnak és az occasionalisnak túlságosan gondolati külön tartásában (75. k.), vagy — mindkettő nyomán — a hang- és jelentésváltozások egymáshoz való viszonyának kimélyítésében, törvényszerűségeik csoportosításában, stb. Hiszen máig már szinte minden, az életet elsikkasztó logikai egyoldalúságnak ismerjük a helytelen voltát,²⁵ és mégis: a tudományos közvélemény, még mindig a nagy tekintélyek és a következetesen kidolgozott pontok lenyűgöző hatása alatt, máig sem sietett, hogy a szóval helyeseknek elismert pszichológiai elveket tettel is iparkodnék a logika túltengésével szemben, kellő érvényre juttatni. Ez a munka mindeddig vár elvégzőire, mert várnia kellett az időknek változására, sőt most sem juthatott el a tisztánlátás végső lehetőségéig.

Nálunk mindenesetre GOMBOCZ Zoltán aránylag korán, már WUNDT fénykorában felismerte, hogy a hangváltozások analógiájával való dolgozás, és a jelölésváltozás illetőleg a fogalomváltozás fogalmainak összecserélése, hibához vezet. Így ő valóban, WUNDTnál sokkal nyomatékosabban tudta képviselni azt az álláspontot, hogy a jelentésváltozások az őket előidéző

²⁵ V. ö. LUX Gy., *A Nyelv.*, Athenaeum, é. n. 43. l.

lelki folyamatok alapján csoportosítandók.²⁶ Utána HORGER Antal²⁷ és LUX Gyula, i. m. már jól látták, hogy nem is a hang szóközt „változni“, hanem a képzettartalom kifejezésére szolgáló izomtevékenység volt az egyéni vagy több-egyéni esetekben, az időmulástól függetlenül, másféle, és lényegében eljutottak a szó nem racionalizálható elemeinek, illetve ez elemek jelentőségének a felismeréséhez. Anélkül mégis, hogy megkísérelték volna ezt az — úgy mondhatnók — irracionális magót meg a szó gondolati elemét eleven együttesben, mint egy expressio („kifejezmény“) összetevőit nézni. Ez t. i. nyilván csak az egész régi, még Wundtnak is önkénytelen alapul szolgáló egysíkú fejlődésmód-elképzelés likvidálásával lett volna lehetséges, aminek az útja viszont csupán legújabbán, az ú. n. „életfilozófia“ gondolatainak felülkerekedésével nyílt meg a nyelvtudomány számára. A már DE SAUSSURE óta (*Cours de Linguistique Générale* 1916) nemcsak diachronikus, hanem synchronikus szemléletben, nemcsak langue-ként, hanem parole-ként is látott nyelvnek, persze nem az egészére, de legalább a hangtani részére, nyelvészetünk amennyire tudom, eddig csak a phonologia terén volt határozottabb tekintettel.²⁸ Természetes azonban, hogy a hangtörténet csak kiszakított része a nyelvtörténetnek és hogy ha helyes a szemlélet, amely a hang megértéséhez csak a szándék és a gyakorlati valóság együtt-tartásával vél hozzáférközhetni, még inkább: ugyanilyen szemléletnek kell a szó jelentését illetően is csak a lelki tendencia tekintését kiindulásul követelnie, illetve innen a másféle, a történeti síkba elvezetnie. Mégis, amennyire látom, sem LAZICZIUS, sem más, irodalmunkban eddig *ezt* a kiterjesztést, t. i. a „jelentésváltozás“-nak megfelelően modern átértékelését, *nem* próbálta meg. Csak mintha GOMBOCZ legfiatalabb tanítványai előtt derengene a kifejezési jelenség igazi természetének az a felismerése, amely legalább kínálja, hogy elvi alapjain valaki majd egyszer az ú. n. jelentés-

²⁶ M. Nyelv, VII, 97; *Nyelvtörténeti módszertan*, 24—34; *A magyar történeti nyelvtan vázlatja IV.*, Tud. Gyűjt. Danubia 1926.

²⁷ *A nyelvtudomány alapelvei* 1926² (1914¹).

²⁸ V. ö. LAZICZIUS Gyula, *M. Ny.* 1930. XXVI. 18—30; *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931, 1—30, 165—206, 349—381. Jobb a helyzet mindenesetre nyelvfilozófiai téren; v. ö. MARÓT, *Langue et Religion*, *L'Antiquité Classique*, V, (1936), 257. l. 3. j.

változás jelenségét is a lényegének egyedül megfelelő módon kidolgozza.

Így BOTA János rövid mutatványa(?): *Kifejezés-elméleti módszertan*²⁹ már határozottan és helyesen követeli, hogy mindenben, amit kifejeztünk (szó, hangsúly, stb.), szóval a *kifejezésben*, — ahogy nem szerencsésen nevezi, — két rész tartassék külön és respektáltassék. Egy nyelvi, vagyis az élő egyének (és csoportok) momentán lelki tartalmának kifejezésére, a tudat által és feltételei szerint készült (tehát életszerű, bár nem élő) jel (a jelek összege, a nyelv = egy jelrendszer); és — ami épen ezeknek a jeleknek használatára kényszerít, anyagukat adja — az élő egyének (és csoportok) pillanatnyi lelki (vallásos, költői, stb.) tartalmai, szándékai, stb. Ha t. i. így a nyelvi tény nemcsak „jel“, hanem elsősorban ettől függetlenül meglévő feltételek és működő erők eredője is, akkor a valóságos értékét semmi értelmi érték, származás stb., önmagában nem adhatja ki, illetőleg semmi józan kutatás, csak ezektől, a nyelvi tények megértését nem várhatja majd. Nem a hangok és szavak, a maguk különös törvényeivel, lesznek az emberi kifejeződésnek az igazi értékadója és -meghatározója, hanem az, hogy az élő-teljes (a vallásos stb.) Ember, a maga alkotó egészében, mint érző és akaró lény is, mennyire képes lelki tartalmak ekphoriájára ill. hasonló lelki hatásoknak másokban való felidőzésére. A megnyilvánulásnak specialisan nyelvi meghatározottsága csak annyiban fontos, amennyiben ez az Embert épen legalkalmasabb „nyelv“-én, a hang-gesztus anyagában és eszközével hozza ki:³⁰ természetes, hogy a *teljes* kifejezési anyag nyelvi *részére* vonatkozó csak-logikai elemzésnek legfeljebb ha másodlagos, formai jelentősége lehet. Úgy, amint a márvány „törvényeinek“ ismeretével csak igen egyoldalú hamis képet alkothatnánk valamilyen szoborműről. Itt tehát minden lényeg az egyéni és társas, felső- és külső feltételektől, azaz az individualis s faji alkatától fog függni; minden teljes-helyes megértési törekvésnek abból kell majd kiindulnia, ami az illető jelnek kiválasztását illetőleg igénybevételeét provokálta és azt érzelmi telitetté is tette: a termő egyéniségből, mint a társadalom egy eleméből és a jel-

²⁹ Pápai Szent Benedekr. Kath. Gimnázium 1935/6-i Értésítője, 1936.

³⁰ V. ö. már Aristoteles, Rhet. III, 1, 8: *ἐπιφέρει . . . ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν.*

választó tudatállapotból, mint a „társadalmi tudat“ egy részéből, amelyik az egyéni javaslatokat mint végső fórum van hivatva szentesíteni.

Ezt most már közelebbről az ú. n. jelentésváltozási jelenségekre vonatkoztatva: *Formai* (külső) szempontokból lehet ugyan rubrikákra gyűjteni, hogy valami statistikailag gyakoribbnak bizonyult képzet-tartalom milyen „ritkább“ eltolódásokat szenvedett vagy szenvedhet; hogy ez milyen (vélt, ész-) okokra vezethető vagy vezetendő vissza, stb. *Belőlről* azonban, a nyelvnek, vagyis az egyének, sőt egyéni „izomállapotok“ szerint még az egyénen belül is pillanatnyilag mindig másként és örökké újra születő nyelvi expressumok összegének lényege szerint, — *nem* ez a fontos. A máris, hálátlanul feledett B. CROCE különösen *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale* c. művében (1900; 1923⁵) egész filozófiai rendszert épített fel az intuitio és az expressio egymást legszorosabban feltételező összefüggésére. Az ő aesthetikája — ez a „scienza dell'attività espressiva“ és ugyanakkor általános nyelvészet („kifejezéstán“), amelyben a művészetbölcsélet egybeesik a nyelvfilozófiával, — ezért tudja a valóságnak adaequat felfogását csak mint jelenségkonstatálást úgy elképzelni, hogy ez a történelemfajta egyszersmind a philosophia is legyen; stb. De éppen ezért a philosophus CROCE kiindulása a leghatározottabban nyelvtudományi volt. Ő az első, legtudatosabb hirdetője annak az elvnek, amely minden *up to date* nyelv-felfogásnak természetes alapját alkotja: Nincs kétszer azonos lelki előzmény és fizikai izomtevékenység, tehát nemcsak nemzeti, hanem már-már fix egyéni nyelvek sincsenek. Amit nyelvnek szoktunk nevezni, az visszavezethetetlen és soha úgy, újra meg nem ismétlődő sorozata a jellegzetesen bizonytalan határokkal, sőt tulajdonkép minden határ nélkül való kifejezési „egységeknek“. Valamelyes egységességet a különféleségnek eme láncolatába legfeljebb azok a nagyobb kapacitású és így nagyobb hatású javaslattevők — próféták, költők, nyelvzsénik, stb. — fognak bevihetni, akiknek physiologiai, emberföldrajzi, stb. módon a tömegével rokon maguk-kifejezései többé-kevésbé nagyobb emberközösségeket tudnak visszhangozásra és elfogadásra suggerálni. Ezen az úton lesznek aztán az ilyen egyes expressumok, de néha névtelen kisemberek expressum-javaslatai is, egy

„nyelvnek“ a többé-kevésbé elfogadott s nagyjában megérthető és megértett „szavai“-vá.³¹

Így azonban CROCE-nél nem lehet szó soha természetesen ú. n. jelentésváltozásról. Még ottan is, ahol a — leírt — hangforma tulajdonképpen azonos, tehát a jelentésváltozás vélt esetekben, mindig egy másféle tendenciának megfelelő, értékben másféle expressumról, tehát egy független, *másik* szóról van szó. Amint a magyar tudomány is, láttuk, többször hangsúlyozta legalábbis a (hang- és) jelentésváltozások hirtelen, ugrásszerű elkövetkezéseinek jellemző voltát és hangsúlyozta ezzel, hogy ehhez képest az egyes, állítólag jelentésváltoztató fogalmak közt nem is lehet a logikai áthidalást megcsinálni.³² De ugyanígy: nem lehet sajátosan „metaphorikus“ használatról sem beszélni, mert hiszen eredetében *minden* magunk kifejezése a priori nyilván metaphorikus, jóllehet épen ezt a kényszerű születési hibát feledtető célzattal. Ez épen a nyelv útja. Így ha talán egy szóhasználatot „kívülről“ metaphorikusnak nevezhetnénk is, ez „belülről“ jóhiszemű esetben csak azt jelenthetné, hogy valamely idegen egyénben, vagy közösségben, pillanatnyilag vagy még észrevehető módon nincsen épen az a javaslatexpressumra resonáló lelki beállítottság jelen, amely e complexus természetes, sajátunk gyanánt való fogadásának elengedhetetlen alapfeltétele. Ámde magánál a javaslattevőnél, ilyen esetekben, mindig csak a lelki szándéknak legtermészetesebben megfelelő egyetlen legjobb expressioról, tehát csak a kellő — érdemben: más — szóról, de soha semmiféle metaphoráról nem fogunk beszélhetni. Aminthogy a jelentésváltozások metaphorikus jellege ellen — jó ösztönnel — már WUNDT is, PAUL-lal szemben, tiltakozott volt.

Helytelen volna tehát pl. az Osiris-vallás kellős közepén, Egyiptomban feltűnő *kbh* szóról, azt állítani, hogy miután előbb az élőknek igazi vízzel való üdítését jelentette, átvitetett a halottak hiedelmezésének a jelölésére, vagy hogy ezt is metaphorikusan jelenteni képes volt. *Helyesen* arról van szó, hogy ezt vagy egy ehhez hasonlatosan az érzelmi összetevő számára tág teret engedő s irracionálisan jól telíthető, nyitott és elasticus

³¹ V. ö. *Benedetto Croce*, Huszadik Század, 1916, 208—214. l.

³² V. ö. LUX, 47. k. is.

hangji jelet (a sonorus szótestet) nagyobb vagy kisebb kaliberű próbálkozók igen könnyen érezhették többféle, rokon intentio kifejezésére is, az expressionak. A jel mindig kevesebbszámú a szándéknál és az eleven kifejeződésretörésnél. Ha azután ez a complementárius intentio-componens, a „beszélők“ közösségének egyéb tagjainál is megvolt, vagy könnyen és akként öntudatosodott, hogy szintén ugyanezt, sőt *csak* ezt a jelet tudta, maga részéről is, a legmegfelelőbbnek vagy helyesebben az egyedül-jól-kifejezőnek érezni, — a jelnek ad hoc-occasionalis, eredetileg valamiféle egyéni ideosynkrasián alapuló új értéke, ime, usualis, közszóvá váltott és válik. Ebben természetesen a közönséges — amúgy is csak bizonytalan — nyelvi határok nem korlátozhatnak. Pl. a Biblia-írók, Homeros, Aristoteles, stb. olyan viszhangos attitudebirtokosok és olyan expressum-minták, akik csinált fordítások kikényszerítésével is képesek voltak földrajzilag, fajilag távoleső közösségeket a magukéivá avatni.

Az tehát, amit általában nyelvnek neveznek, számtalan, már eleve más jelentőségű expressum együttesének bizonyult, amelyben — sokszor látszólag (de hallásra már *nem*) azonos formákban, — olyan jelek is találkoznak, amelyeket egyéni voltak és érzelmi telítettségük nyilván csak nagyjában és felületesen enged osztályozni. Lényegüknek kára nélkül velök nem igen lehet mást tenni, mint: (1) figyelmesen külön tartani és óvatosan leírni, ahány különböző jelentést bennök a végtelen számúból, a tudományos gondolkodás mindenkori nivóján fel tudunk ismerni; (2) megpróbálni, hogy a tudásunktól táplált fantáziánkkal (intuitionkkal) miként tudjuk a — mindig egyedülálló — psychogenetikus öspillantatot, amelynek a szójel csak egyik kiszakított része, rekonstruálni és esetleg nagyjában a rokonpillanatok közé — jobb megértés végett — beilleszteni. Szellemesen írta az igazat Wilde Oszkár: Those who read the symbol, do so at their peril.³³

*

A „lényeg“-nek eme meglátása után rátérhetünk a megfelelő „fejlődés“-(terjedés) kérdésére is.

³³ The Picture of Dorian Gray előszavában.

Láttuk, hogy a modern nyelvtudomány szerint a nyelv, mint fix „leltári“ anyag, ismeretlen és mindenfajta kifejezmény — a hangji jelnek viszonylagos (rész-)jelentősége mellett — mindig az egész eleven pillanattól, annak számtalan összetevő-jétől van meghatározva. Függetlenül tehát a leírt szó formai és nyelvtani azonosságától, a jelkereső indítékok milyensége szerint és az érzelmi-akarati hangsúlyokat is tekintve, — mondjuk — az egyiptomi *kbh* szóképlet, a magyar *hiedelem*, stb., más-más lelki alapból való kiegészülés által *egyszerre* és jelentésének minden időbeli fejlődése (változása) nélkül jelentheti a bőven-ivást, felfrissülést, felüdülést, meggyógyulást, oltalmaztatást, üdvözülést, stb. Amiben már benne van, hogy az a romantikusan egyoldalú szemlélet is tarthatatlan, amely szerint a régi, mindig „leiblich, sinnlich“ nyelv állandóan arra iparkodnék, hogy „geistiger, abgezogener“,³⁴ a concret hogy abstract, az egyszerű hogy összetett legyen vagy akár megfordítva. Lehetetlen, hogy egy annyira összetett jelenség, az expressum, annyira partialis gondolatrészének időbeli kiterjedtsége legyen a döntő, a sokkal fontosabb alkati determinánsok tempótadása mellett, sőt ellen. Ezért is láttuk épen pl. a refrigerium-féle szókból adódó expressumsorozatnak a pályáját is, egyenes fejlődésvonal helyett, teljesen szabálytalan görbének. Egyiptomban a *kbh* nagyon közönséges; a héber megfelelő igazán talán csak egyszer találkozik az Ó-Testamentum eredeti szövegében; eléggé ismeretes a Septuagintában a görög; mondhatni nagyon népszerű a Vulgatának a latin szava; teljesen kiszámíthatatlanul mindig más a profán és egyházi nyelvhasználat³⁵ indexszáma az egyes modern nyelvekben: A magyarban pl. úgy látszik, a XVI.—XVII. században az egyházi használat igen elterjedt volt; a XVII.—XVIII. század profán nyomokat is mutat (Faludi, Pázmány?); ma a kép nem „él“, de mint igazi „metaphorát“ az egyházban állandóan „értik“. A franciá-

³⁴ J. GRIMM, *Deutsche Grammatik* I., 1812, XXVII. l.

³⁵ A mystikus-vallásos kifejezéseknek a világi-közönséges nyelvbe való bekerülésének módjáról és mértékéről elkelve minél több olyan speciális vizsgálat, aminőket eddig főleg csak a classica-philologia mintaszerűen feldolgozott kutatási területén találunk; v. ö. pl. legújabban G. THOMSON, *Mystical Allusions in the Oresteia*, Journ. of Hell. Studies LV, I, 1935, 20. kk.

ban választékos, az olaszban (v. ö. a mai *refrigerio estivo* stb.-féle használatot) feltűnően közönséges a profán találkozás; és i. t.

Ha tehát számításba kell is vennünk természetesen, hogy az írott, esetlegesen ránkmaradt nyelvemlékek távolról sem adhatják az elmultnak igazi képét, mégis aligha tévedünk jelentősebben, ha azt állapítjuk meg, hogy az ilyenféle „átvételeknek“ a vonala általában aligha fog bármikor szabály- azaz evolúciószerű lehetni. Egy szellemi jelenség „fejlődésének“ sohasem egy vallásos, költői, nyelvi „szó“ megteremtett volta, hanem mindig az lesz a legelengedhetetlenebb feltétele, hogy: találkozik-e újra, hol és mikor a világtörténetben egy többé-kevésbé hasonló pszichológiai helyzet, amelynek aztán többé-kevésbé hasonló leendő a hangos kifejeződése is? A fejlődés nyilvánvalóan inkább mint erőkihatástól, mintától, elsősorban helyzeti milyenségektől, alkatoktól függ. A fejlődésnek mértékét legfeljebb segíthetik és erősíthetik az olyan nagy szellemi kifejezők, akiknek expressumait koruk, sőt minél több, sőt esetleg ha megismeri, *minden* kor hajlandó lesz a magáé gyanánt érteni és produkálni; de nem biztos és nem elengedhetetlen, hogy megismerjék és biztos — másfelől — hogy csak annak az ismert volta okozhat ilyen hatást, amit valakinek valahol az önmaga tartozékkakép lehet „félreismernie“, amit függetlenül és belülről jövő intenciók kerestek és így — *nem* újra megteremtettek, hanem mintegy — újra megelevenedni hagytak.

Tagadhatatlan mindamellett, hogy bizonyos — utólag megállapítható — kulturkörökön belül és hasonló helyzetek esetén, azok a visszhangos-sikeres expressumok (próbák, javaslatok), amelyek (írásos) hagyományként az utókorra maradtak, bizonyos fokig tisztán-történeti (külsőleges, időbeli) hatásra és terjedési radiusra is számíthatnak: Ilyen kulturkört képeznek, nemzetek felett is, a vallásos közösségek, amelyekben a lelki szándék és tartalom azonossága szokta az expressumot a jelkesző szándékkal és tartalommal codeterminálni. Épen az ilyen jelenségek alapján tanította AUGUSTINUS azt, ami keresztény vallásnak nevezetik, kezdettől valónak³⁶ és így kell SCHELLING szerint minden kinyilatkoztatott vallásnak a „természetes“ val-

³⁶ V. ö. *Széphalom Ktár*, 1927, 2. sz. 17. 1.

lásban gyökereznie.³⁷ Ilyen körön belül aztán mindenesetre, az Igéknek vagyis a kereszténység tanait hűen kifejező szavaknak általános keresése és főleg relative fejletlen belsővel vagy formálatlan nyelvi anyaggal rendelkező közösségeknél (a régi szlávoknál, de magyaroknál is) kimutatható, sokszor kívülről-befelé erőszakolt tudatos követése és továbbvívése is, igen könnyen meg fog történni. Abban a mértékben nyilván, amennyire ezek az „igék“ épen általános-emberiek voltak, vagyis minél valószínűbb volt a szükségüknek felmerülése és így a levezetés megkönnyítésének a tudatos keresése. Így áll a keresztény igegyűjteménynek, a Bibliának, feltűnően sok szótermészetű, történeti hatása egyenes arányban e vallás általános érvényével. És hasonlóképp documentálja a homerosi, aristotelesi, shakespeare-i szavak nemzetközi továbbélése is ezeknek az expressumoknak különös alkalmatosságát, hogy egy kultúr-, sőt világtörténelmi esperanto phrasisaivá váljanak.

Ámde — mint említők — még az ilyen példáktól hajtott szellemi fejlődés sem függ, mindenesetre, tisztán a hajtótól, hanem elsősorban ez is csak a hajtandó hasonlótól, az alkati találkozás vagyis az elfogadás esetlegességétől. A továbbélni látszó, de alapjában a folytonosságot mindig újramegelevenedés útján fenntartó expressumokhoz *nem* a formába-született és formábahalt szóttestnek fejlődéstindító ereje, hanem a hasonló kifejeződési formát mindig okvetlenül és időtől függetlenül megkövetelő, belső constellatio vezet.³⁸ A lényegét már H. PAUL, i. h. 28. l. helyesen látta: *Das wirklich Gesprochene hat gar keine Entwicklung* és ebben az irányban vitte ezt tovább K. VOSSLER.³⁹ Így a zsidó-görög-latin Bibliától feldobott refrigerium-kép *nem* azért terjedt tovább és vált idegen területeken is népszerűvé, mert Egyiptomban megvolt és a zsidók (görögök, latinok) érintkeztek ezzel az országgal; hanem elsősorban azért, mert ez a sajátos faji, gondolati, hangulati, klimatologiai, stb. viszonyokból Egyiptomban kinőtt „kifejezés“ olyan volt, hogy aránylag

³⁷ Einlgt. in die Philosophie der Mythologie, SW, 2, Abt. I, 248; 1. E. CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen*, II, 1925, 304. k. is.

³⁸ V. ö. *Hagyomány és Fejlődés* Társadalomtudomány, 1935, 35. kk.

³⁹ L. már *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904, 96 és hozzá „Faj és fejlődés az ethnológiában“ c. dolgozatomat, *Ethnographia-Népélet*, 1936, 257 lkk.

sokféle, máshol lakó, alapján mást is gondoló népnél (egyénben) is megfelelő kifejezése volt bizonyos ottan találkozó belső, így pl. vallásos-mystikus érzésektől hajtott csirázásoknak, készségnek és keresésnek. A készen átvett hasonló csak segíthet vagy — torzíthat.

Olvassuk el pl. azokat az áhitatos sorokat, amelyeket az Urnak 1936. esztendejében, mintegy az Act. Ap. II, 3—4. margójára, a budapesti római katolikus egyházközségek Tudósítójában „Az Örök Pünkösöd“ címen P. BADALIK Bertalan írt le (2. sz. 1. l.): „Ebben a pillanatban az isteni erők életrekeltek az Egyházban. *Csodás életáram sugárzott ki Krisztus titokteljes testéből.* A félnék apostolok egyszerre rettenhetetlen hirdetői lettek az evangéliumnak. A nemzetek özönlöttek az Egyházba. *A keresztutak szakadatlanul öntötték az üdvösség vizét, stb.*“ Olvassuk el és kérdezzük, mi felel meg jobban a szóló és a közönsége igazi helyzetének: A feltevés, hogy az aláhuzott, mélyen keresztény pontokon a pogány Osiris- és *kbh*-képzeteknek szakadatlan folytonossága él tovább, amelyet talán irodalmilag is ki lehetne valahogyan ügyyel-bajjal mutatni? Avagy inkább úgy kell látnunk, hogy pl. az a különösen szerencsés expressum, amely a „kútfő“ és a „víz“ szóképét az érzés összetevőivel az égi boldogság speciális jelölőjévé is avatja, olyan expressum, amely ha végeredményben nem is ugyanígy, azaz ma bizonyára egészen új accentussal, de az egykori egyiptomi és a keresztény gondolatok körében felnőtt modern ember érzéseiből is, hasonlóan alkalmas egy sokat sejtető, kifejezőnek érzett visszhangkeltésre kiegészülni, szokott is kiegészülni s ez adja meg értékét, sőt ez tartja fenn a történeti folytonosságát is?

Az utóbbi, kétvonalú fejlődésképzelés a valóságos történéshez nyilván annál inkább fog egyedül közelállani, minél észrevehetőbb, hogy az idegen javaslatoknak állítólagos átvételéhez a közös mellett mindig mégis mennyire elengedhetetlenek bizonyos, sajátosan egyéni lelki előfeltételek is, amelyek minden egyes esetet, a látszólagos azonosság ellenére, alapján nemzetien-sajátossá avatnak. Pl. a mi szóképünknel maradván: benne *általánosnak tekintendő* az a lelki tendentia, amely olyan szorosan kapcsolja a vízivás és felüdülés fogalmait, ahogy mondjuk, a készenállás és indulás fogalmait

szoktak egybefolytani.⁴⁰ Teljesen *speciális* azonban, ahogy az *egyiptomi* vallás sajátos lélekhite és halott-kultusza hozta létre ezt a symbolumot. Másképen speciális azután az a Septuaginta-fordítók átvételét elősegítő, leküzdhetetlen etymológiát-érzéstől színezett görög elképzelés, amely az *ἀνάψυξις, ἀναψυχή, ἀναψύχω*-nak a *ψυχρὸν (ἄδωρ)*-étől valóban elválaszthatatlan tövét a *ψυχή*-ével is egybetartozónak tudta,⁴¹ sőt talán a hideg vizet is már — ahogy a mai görög — másként becsülte⁴² mint Egyiptomban becsülték, és így az egyiptomi „segítségnek“ a maga részéről való igénybevevését a maga egészen sajátos alapjaiból is, egészen másképp érezte igazoltnak. Másképen speciális, ahogy a latinitásban volt az átvett *refrigerium* szó genesisise olyan „saját“ mystikával előkészítve és maradt mindig átítatva, aminő kétségkívül kiérezhető az „umbra“ szomjúságának *római* hitéből,⁴³ a Parentalia-lakomák bizonyos genuin vonásaiból,⁴⁴ stb., amik már az „átvétel“ előtt hasonló szópróbákat kimutathatóan előkészítettek. Másképp speciális, ahogy általában az *újtestamenti és ókeresztény* használatban — az egyiptomi pogány *aequivalens* helyén — a forrás- és keresztvíz,⁴⁵ az (erkölcsileg

⁴⁰ V. ö. a ném. fertig < fährtig „jelentésváltozást“ és a vulgáris magyar „felbontást“: „k é s z, m e h e t“.

⁴¹ V. ö. DIETERICH, 95. kk.

⁴² DIETERICH, 100. l.

⁴³ V. ö. DIETERICH, 99a.

⁴⁴ V. D. LEEUW, 135. k.

⁴⁵ Ennek a két képzetnek a köre érthetően folyik össze Jézus megkeresztelésének a hagyománya által: az ókeresztény liturgiában a keresztvíz a. m. a Jordán vize. — A keresztény képzetalkotásnak ebben a vonatkozásában mi csak H. USENER-re tudunk utalni, aki (*Das Weihnachtsfest*, Relgesch. Untersuchgg. I² 1911, 34. k. és 169. kk.) tudomásunk szerint eddig a legélesebben látott; megengedve, hogy a szakember talán több és jobb igazolást is találhat. Bizonyos mindenesetre, hogy az ókeresztény irodalomban és liturgiában nemcsak Jézus és Mária, hanem a Szentlélek képe is fel-felbukkanhatott mint megváltó, újjáteremtő, üdítő Fons, Πηγή. Christus: a „fons“, amelyik „cunctas irrigavit, quas sataverat creaturas“; Mária: *τοῖς ἀνθρώποις πηγή πνεύματος αἰωνίου καὶ ἀφθαρσίας ἀνατολή* (USENER, i. h. 34, 18. j.; a Szentlélek „égi víz“ voltához a gnosisban l. u. o. 169, 37. j. is). S habár Clemens Alexandrinus excerptái ex Theod. 76—84 p. 130. kk. St. kétségkívül csak a Valentinus-féle gnosis egy előrehaladt, a keresztény egyházhoz közelvitt fokáról erednek, mégis — többek közt — Ecl. Proph. 5—8 p. 138. k. elképzelése, amely szerint a keresztelés „víz

is) hűvös és tiszta templomhelyek keresztény elképzelése stb. szintén együtthangzik. És máskép speciálisnak kellett lennie — amire még rátérünk — a *magyar* „hiedelem“ (= hit) egyenérték születése előzményeinek is, bár ez ma még nem egészen tiszta előttünk.

Mindenesetre tehát a g. *ἀνάψυξις*, a l. refrigerium, a m. hiedelem s a többiek az egyiptomi vagy héber eredetinek még vallásos életükben sem leszarmazottai, hanem — hogy a kép-nél maradjunk — csak vált, hasonló testvérei. Szívós életüknek titka nem a történeti átvétel, hanem a termő lélekszükségletnek — speciális árnyalatai ellenére is — bizonyosfokú általánosság; az „átvevők“ belső készségének fennforgott uniformitása, amely *egyazon* szójelben is, megfelelő belső kiegészítéssel, egyformán vélheti a maga *külön* tartalmait kifejezetteknek. Így azonban természetesen az egyvonalú és egysíkú fejlődésvonal helyett, minden jóhiszemű valóságos esetben, egy igen bonyolult fejlődésvonalról lesz szó, amelyben történeti előzmények csak mint hasonló kísérletek, másodlagosan segíthetnek a „saját“ proposíciónk „saját“ környezetből való meg-elevenedéséhez. A tempót nem az átvétel ténye és időpontja, hanem egyfelől az alkati visszhangozás mindenkori lehetőségei, másfelől az fogja meghatározni, hogy az ilyen egyéni visszhangozások a *consensus gentiumtől* mennyire szentesíthetők.

Mindenképen igaz egyszóval, hogy a szók és nyelvek fejlődésgörbéjének meglelését sohasem az okoskodás, végső fokon mindig csak a minél gazdagabb és elfogulatlanabb tapasztalat teheti lehetővé.

és szellem“ által a (kettős — láthatót és a láthatatlant megtámadó —) tűz ellen történik, általában már eleve visszhangozhatott az Egyház hiveiben s aztán bizonyosan fent is elfogadtatott. A II. sz.-tól mindenesetre a *ζωὸν ὄδιον* (= a Jordan) a bűntől való megtisztításon kívül pl. az *ἀναγέννησις*-t is symbolizálta. Végül később(?) ezekhez a régi teológikusokhoz természetesen vaskosabb „néphitek“ is járulhattak, mint a keleti refrigerium-képet a kereszténység felől támogatva erősítő s egyben átfestő rokon-képzetek. Így Chrysostomos idejében — tudjuk — Vizkereszt éjszakáján (Epiphánias, Jézus megkereszteltetésének napja) korszokba vizet szedtek, hogy egész éven át megtartsák a háziak védelmére, itt-ott persze sokkal praktikusabb célokkal is (állatok, föld stb. meghintésére), amikről v. ö. MANNHARDT-HEUSCHKEL, *Wald- und Feldkulte* I., 1904², 517. l. stb.

A IV. fejeletben M. lényegében összefoglalja az ő nyelvfilozófiai fel fogásának novumait, pontosan megjelöli, hogyan kell a kétvonalú — az egyéni alkattól és a historikumtól egyaránt, de elsősorban az alkati pillanattól meghatározott — fejlődésvonalat elképzelniünk s a finn-ugor-magyar nyelvészet aktuális és nemzeti feladatait így jelöli meg:

Végül még csak egy szót, mintegy — magunkhoz.

Azok a lelki erők, amelyeknek a magyar *hiedelem-hit*-expressumot nyilván codeterminálniak kellett, megint csak egyik, újabb bizonyosságává leendő azoknak a szinte határtalan lehetőségeknek, amelyek a Természettől még nem oly messze távolodott, primitívebb erejű, elevebb fantáziájú, nagyobb érzékenységű finn-ugor nyelvekben rejlenek és amelyeket ma épen csak a magyar tudomány lehet hivatott az általános nyelvtudománynak és a nyelvphilosophiának felhasználásra oda-kinálni.

A mai döntő pillanatban tehát, amikor az emberi tudás kezdi a hatalmas indogermanistika értékeit kibányászottaknak, illetve tovább alig kihasználhatóknak érezni; amikor az európai nyelvészet a maga továbbvivő-megújodását keresve hévvel veti magát az ausztráliai, afrikai és amerikai „primitívek“ nyelveire és amikor kívülről annyian sejtik és tapogatják a mi kincseinket, — ma mi azt hisszük: Ezek a fejtegetések is megint csak, többek közt, arra is majd újabb figyelmeztetésül szolgálhatnak, hogy bűn volna hallatlan mulasztásainkba beletörödnünk, különösen amikor concret pontokon és európai, sőt generális kulturkérdésekben is módunk és jogunk van bárkinél is *többet* mondani. Bizton reméljük hazai nyelvtudományunktól, hogy a magyar refrigerium-complexusnak a modern nyelvekben példátlan, messzemenő jelentéscapacitását, mint nyilván egészen specialis lelki tendenciákon és képességeken alapuló jelenséget, épen ezeknek a tendenciáknak és képességeknek tengelyében, messzebbmenően is, mihamar meg fogja világítani és ki fogja használni.

Hogy megjegyzéseinket a bennünket elsősorban érdeklő pontokon legalkalmasabban tehessük meg, legyen szabad végül azt a német nyelvű feldolgozást is idéznünk, amelyben MARÓT a külföldi tudomány számára áttekinthetően foglalja össze a mi „Hit“-dolgozatunk eredményeit és az általános európai (refrigerium-)probléma szempontjából való jelentőségét (a német idézést mentse, hogy csak összefoglalás):

Die „europäische“ Frage des Refrigerium-Komplexes schiene uns hiemit ausgetragen oder am mindesten zu einem vorläufigen Ruhepunkt gebracht worden zu sein. Zum Schluss und zur Ergänzung dürfte alldem höchst lehrreich nur noch der Fall eines bisher im Aus- und selbst Innland unbekanntem ungarischen Refrigerium-Wortes beigesteuert werden, welches u. E. nicht bloss das Gesagte zu bestätigen und zu bestärken, aber gewissermassen auch zu fördern vermag. Ein Fall, welcher nebenbei wieder einmal auch das bezeugte, wie willkommen ja unerlässlich die Erträgnisse der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft für jede gemeingültige sprach- und kultur-historische Frage sind, und wie erwünscht auf diesem Gebiet die Herstellung der oft vermissten Föhlung sein dürfte.

Allerdings, was die Beweiskraft betrifft, dient es nun der vorzüglichen Arbeit des bekannten ungarischen Gelehrten, Prof. G. Mészöly: *A hit szó eredete és rokonsága* (Ursprung und Verwandtschaft des ung. Wortes „hit“ [= 'Glaube', in allen seinen Bedeutungen] in den Acta Litterarum ac Scient. Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, sectio Philologica, tom. IX. fasc. 2, 1936) nur zum Vorteil, dass auch sie noch vor dieser Föhlung, selbständig entstanden ist und die Vermittelung zum europäischen Refrigerium-Komplex dem Zufall überlassen hat. (Zufallsweise durfte ich denselben Tag die letzten Korrekturfahnen von Mészöly's Arbeit lesen, an welchem mir v. d. Leeuw's Abhandlung zu Händen gekommen war.)

Erwiesen hat nun Mészöly zweierlei. Zunächst, dass das ung. Wort *hi-edelem* — d. h. dasjenige Nomen, welches in der ungarischen kirchlichen Sprache seit dem XV. Jahrhundert oft nachweisbar das lat. *refrigerium* übersetzte und so verbreitet wurde — auf den auch in den ungarischen Wörtern *hi-deg* (kalt), *hi-ves* und *hü-vös* (kühl) vorhandenen Stamm *hi-*, *hü-* zurückzuführen ist. Heute hat dieses Wort allerdings den (etwas peiorativ vermeinten) Sinn 'Glaube an etwas', 'Vermutung', doch das soll bei uns das Ergebnis eines „Bedeutungswandels“ von dem ursprünglichen Wert 'Abkühlung und Erfrischung' durch folgende Bedeutungen sein: Verweilen in der Kühle; Ort der Erquickung; ein nicht nur gegen Hitze aber auch Wind, Regen, Wild, Feind usw. schützender Ort oder Bau (Gerüst usw), eine

Art *refugium* also; die Zuversicht (*fiducia*) zu einem solchen Ort oder Bau; das Vertrauen an dem Schutz eines übermenschlichen Wesens (Gottes) d. h. Glaube (*fides*), — wie diese Bedeutungen alle aus unseren Sprachdenkmälern herausinterpretiert werden können. Und selbst das muss durch die tiefgehenden Forschungen Mészöly's als erwiesen betrachtet werden, dass die *Refrigerium*-Bedeutung als eine katexochen kirchliche in (Übersetzungen der) heiligen Schriften am häufigsten in den XVI. und XVII. Jahrhunderten vorkommt; ähnliche aus demselben Stamm mit anderen Nominalsuffixen gebildete Hauptwörter mit identischer Bedeutung (wie *hüvösülés*) selbst in der profanen Literatur der XVII. und XVIII. Jahrhunderte noch aufzufinden sind (aus früheren Zeiten gibt es bei uns keine profanen Sprachdenkmäler), usw. Dies bestätigt uns aber das Obengesagte: auch eine ungarische Übersetzung hat dieselbe Entwicklungsskala wie das Urwort *refrigerium* aufzuweisen, ja das ungarische Wort ist nach jedem Anschein auch ein gutes Beispiel dafür, dass gewisse Wörter der biblischen Sprache (etwa als *Respect*- oder *Autoritätswörter*) auch *ῥέσει*, als wahrhaftige Metaphern, fortleben dürfen. Denn dass das ung. *hiedelem* ein solches, das Wort *refrigerium* übersetzendes, kirchlich-geistliches *Artefactum* war, wird bestätigt durch die Tatsachen 1. dass die Bildungssilbe *-(e)delem* eine bewusste Formveränderung zwischen der älteren *hi-t* Form und der proponierten *hi-edelem* wiederholt, wie wir sie etwa auch zwischen *refriger-atio* und *refriger-ium* sahen; 2. dass schon Lea Ráskai, eine Nonne des Dominikanerordens, die sich in den Jahren zwischen 1510 — 22 in einem Kloster in der Umgebung von Pest mit der Abschrift von heiligen Codices beschäftigte, einmal neben das traditionell wiederholte kirchliche Wort *hiedelem* auch seine Synonyme, das gebräuchlichere *bizodalom* (= *fiducia*) beigeschrieben hat; 3. dass die sich selbständig ausdrückenden Geistlichen oder die profanen Schriftsteller in ähnlichem Sinne eher andere Weiterbildungen desselben *hi*- Stammes zu verwenden pflegen und 4. dass *diese* Bedeutung des noch lebenden *hiedelem*-Wortes heute nicht mehr lebt. Schliesslich dürfte — wie gesagt — unser Wissen durch das ungarische Analogon nicht nur bestätigt, aber gewissermassen auch noch bereichert werden, denn es ist klar, dass

dieser „Bedeutungswandel“ in zwei Hinsichten erheblich weiter gegangen war als der seiner ägyptischen, griechischen, lateinischen und westeuropäischen Geschwister. 1. Er hat auch die bei diesen unbelegten Werte 'fiducia' und 'fides' (Christiana) — m. E. — aus dem einfachen Grunde aufzuweisen, weil man unter dem ungarischen Klima nicht so unfraglich wie im Süden nur von den Sonnenstrahlen erquickt (erkühlt) werden soll: den Feuerqualen der Hölle entsprechen hier auch andere, mehr-ungarische Qualen und so dürfte uns der Bieter des kühlen Schutzes viel eher nur als das (der) Schützende („refugium“) vorgestellt werden, von wo dann schon die weitere Bahn offen stand. (So erscheint u. a. auch das ung. Wort., unsicherer Herkunft, *árnyék*, das heute in der Literatur ausschliesslich 'Schatten' bedeutet, einst und in der Volkssprache selbst heute noch, in Sinne 'umbraculum' 'Hütte' und ein „von Wind und Frost geschützer stiller Ort“ gebraucht). 2. Dann wurde die kirchliche „Metapher“ allmählich vergessen, doch — infolge einer jetzt heraushörbaren Etymologie — verblieb in der täglichen Sprache ein anderer (vielleicht schon auch vorchristlicher?) Sinn dennoch lebendig. Damit aber sind wir noch nicht zu Ende.

Wie erwähnt, Mészöly hatte auch einen anderen Erweis erbracht. Morphologisch unanfechtbar behauptet er, dass *hiedelem*, aus demselben Stamm nur mit einem anderen Suffix, denselben substantivischen Sinn wie *hit* (heute das gewöhnliche Wort für 'Glaube' und 'Religion') trage und sucht dies auch durch die Kombinierung zweier Daten des Páriz-Pápai Wörterbuches (1762) zu bestärken. Hieraus folgte aber, dass der so als gemeinsam erklärte Verbstamm *hi-* (= *hü-*) ursprünglich 'kühl machen' (heute bedeutet es 'glauben') und auch das Wort *hi-t*, wie sein differenziertes Aequivalent 'hiedelem' einst gleichfalls *Refrigeratio* bedeuten und den gleichen *Refrigerium*-Bedeutungswandel wie dieses durchmachen (richtiger: die gleiche potentielle Skala wie dieses innehaben) musste. Doch dieser linguistische Teil der Frage darf noch nicht als erledigt betrachtet werden. Mészöly hat keine Belege für die *Refrigerium*-Etappen des *hit* Wortes erbracht. Und gäbe es eben solche darum nicht, weil im XVI. Jahrhundert *hit* schon abgenützt war und bereits den heutigen 'Gauben'-Sinn hatte

(wie dies mir Mészöly auf meine Frage mündlich mitteilte), so bliebe es immer noch zu erklären, wie der Verbalstamm *hi-* (heute bedeutet es ebenfalls nur 'glauben') dennoch in jenem „ursprünglich- usuellen“ ('kühl machen') Sinne (vgl. auch heute noch *hü-sit, hüt* = 'kühl machen', nur mit anderen Verbsuffixen) in der (gelehrten?) Weiterbildung (*hiedelem*) figurierte. Im Prinzip wäre ja möglich, dass es auch zwei verschiedene *hi-* Stämme gibt, wie das u. a. A. Horger glaubt (mündliche Mitteilung).

Doch das ist schon nicht von Bedeutung. Höchstens, dass es den „ungarischen“ Koэффициenten des Bedeutungswandels als einen noch älteren, ja in unserem Lande urwüchsigen erscheinen liesse und ein schönes Musterexempel jener auch sonst nicht unbekannteren Erscheinung lieferte, dass derselbe Sinn in neuer Form den verdunkelten alten zu tragen und die Existenz dieser den eigentümlichen Sinn der älteren Form zurückzugehen und vergessen zu lassen, das heisst die Pforten einem neuen Sinne weiter zu öffnen pflegte.

Alles für den Refrigerium-komplex Wichtige wurde uns schon durch die '*hiedelem*'- Deutung zuteil.

*
* *

MARÓTnak fejtegetései után az én „*Hít* szó eredete és rokonsága“ című cikkem szövegező eredményei szempontjából nyomatékossában hangsúlyozhatom a következőket.

Azok a régi magyar írók, akik a latin *refrigerium* szót *hiedelēm*-nek vagy *hüvösülés*-nek fordították, jól tudták, hogy a latin szó a *frigidus* családjába tartozik, s a *refrigerium*-ot *hiedelēm*-mel fordító jól tudta a *hiedelēm* 'hüvösülés', 'hüvösítés' jelentését.

Hogy régi magyar író a latin *refugium* szót is *hiedelēm*-nek fordítja, az csak úgy lehetséges, hogy a magyarban élt a *hiedelēm*-nek 'refugium' jelentése, élt pedig azért, mivel a hűvös tartó tárgy (vö. az *enyhely* és *árnyék* jelentéseit!) menedékkül szolgál: *refugium*, régi magyar rokonjelentésű kifejezéssel: *bizodalom*. A *hiedelēm*-nek ez a jelentése csupán olyan éghajlat alatt keletkezhetett, melyben a nap heve ellen hűvös árnyéket adó tárgynak alkalom adván a szél hidegétől oltalmazó rendeltetése is volt; továbbá olyan nép nyelvében lehetett

'refugium' a *hiedelēm*, amely népnek szabad mezőket járó életmódja volt.

Ez a 'refugium' jelentés az a fontos mozzanat, melynek SIMONYI példájára való elhanyagolása miatt (vö. NyFüz. 15, 45) nem tudják megérteni nyelvtudósaink a különböző jelentésű *hiedelēm* egységes eredetét.

Pedig.

Lehetetlenség, hogy a 'refugium' jelentésű *hiedelēm* más eredetű legyen, mint a 'refrigeratio' jelentésű *hiedelēm*; lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hiedelēm* más eredetű legyen, mint a 'refugium' jelentésű *hiedelēm*; lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hit* más eredetű legyen, mint a 'fiducia' jelentésű *hiedelēm*. lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hit* ne a 'fido', 'confido' jelentésű *hisz* ige származéka legyen — a *hiedelēm* szóval együtt.

Kétféle eredetű *hiedelēm* szót csak az tehet föl, aki a középkori magyar és latin vallási irodalomnak e kérdésre vonatkozó anyagát nem méltatja kellő figyelemre.

Azt írta SIMONYI (NyFüz. 15, 45), hogy van: „a ma is meglevő *hiedelem* vagyis hívés, hit“. Továbbá (uo.): „a kódexekben még többször előfordul a másik *hiedelem*, mely csak hangzására nézve hasonlít a mai szóhoz, de egészen mást jelent: hűvösséget, hűsítést, üdülést, könnyebbülést, vigasztalást (így is: hiedelemség, hiedelmezet~~stb.~~ stb.)“. Arról, hogy a *hiedelem*-nek van 'refugium' jelentése is, egyáltalán nem akar tudni.

És — úgy látom — a mai nyelvtudósok sem.

Mészöly Gedeon.